

Osmanlı

3

İKTİSAT

EDİTÖR
GÜLER EREN

BİLİM EDİTÖRLERİ
DÇ. DR. KEMAL ÇİÇEK
CEM OĞUZ

T Ü R K İ Y E Y A Y I N L A R I

TEKNİK KOORDİNATÖR
MURAT OCAK

GÖRSEL YÖNETMENLER
HATİCE KOT / ERSİN BALCI

GÖRSEL YÖNETMEN YARDIMCILARI
SEVGİ ÖZÇELİK / LEVENT ELPEN / AYŞE BALCI

DİZGİ GRUBU
ALİ TAŞTEPE / Ö. FARUK TAŞTEPE / ADEM TEMİZKÖK
ALİ ŞİMŞİR / EMRE TAŞTEPE / GÖKHAN ÖZEN
FAHRİ UZUN / AHMET MAYALI

RESİM TARAMA
HAMDİ ALKAN

TASHİH GRUBU
OYA AKBAŞ OCAK / ELNUR AĞAOĞLU / KAZIM BİLGE
AHMET KARAÇAVUŞ / HALİT ÜNSAL / SEVİL DÜNDAR
AYLA YILDIZ / MEHMET LÂLE / EMİNE ÖZDEMİR
SERAP DÜNDAR / HÜMEYRA SAK / ÖZLEM ATA

GRAFİK TASARIM
YAZIEVİ İLETİŞİM HİZMETLERİ

DİZGİ
GÖKÇEN TEKNİK

BASKI
SEMİH OFSET

CİLT
BAĖKAN CİLTEVİ

YAYIN KODU
İSBN 975-6782-03-X (TAKIM)
975-6782-06-4 (CİLT)

YAYIN YERİ VE TARİHİ
ANKARA 1999

Yan Kağıt Ebrusu: Mustafa Düzgünman

OSMANLI DEVLETİNDE TİCARET VE SANAYİ ODALARININ KURULUŞU VE GELİŞİMİ

DR. MURAT KORALTÜRK
MARMARA ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ

GİRİŞ

Avrupa'da ticaret odalarının kuruluşu 1650'de Marsilya Ticaret Odası'nın kurulması ile başlamaktadır. Odaların menşei Ortaçağ'da kurulan panayırlar ve korporasyon sisteminin çözülmesi sürecinde gelişen tüccar birlikleri gösterilmektedir. Osmanlı Devleti'nde odaların kuruluşuna kadar egemen olan meslek teşekkülleri loncalardır. Osmanlı Devleti'nde ticaret ve sanayi odalarının kuruluşu Avrupa'daki gelişiminden çok sonraya, XIX. yüzyılın ikinci yarısında 1880'lerde başlar. Ancak bundan önce Osmanlı topraklarında ilk odalar, 1870'lerde yabancılar tarafından kurulmaya başlandı.

XIX. yüzyılda batılılaşma sürecine giren Osmanlı Devleti'nde, bu süreçte siyasal, toplumsal ve ekonomik yapıda yeni oluşumlar ortaya çıktı. Bu oluşumların ardından, Osmanlı Devleti'nde yönetim anlayışının klâsik dönemdekine aksine, XIX. yüzyılda daha merkezî bir eğilim çizmeye başlaması yatmaktaydı. Gerek merkezde, gerek taşrada tıpkı batıda ulus devletlerin gelişimi paralelinde olduğu gibi bürokrasi merkez ve taşra örgütleri ile yeni bir yapılanma içine girdi. Aynı süreçte iktisadî örgütlenme de reforma uğradı. Etkinliği ve işlevi oldukça zayıflamış olan lonca ve gedik düzeni kaldırılırken, ticarî ve sınaî yeni örgütlenme biçimi olarak ticaret ve sanayi odaları kurulmaya başlandı. İşte bu makalede Osmanlı Devleti'nde ticaret ve sanayi odalarının kuruluşu, gelişimi ve özellikle etkinlik kazanamamalarının nedenleri üzerinde durulacaktır.

ODALARA DOĞRU ATILAN ADIMLAR: MECLİSLER VE CEMİYETLER

Osmanlı Devleti'nde ticaret ve sanayi odalarının kurulmasından önce odaların bir anlamda temelini oluşturan, odaların kuruluşu yönünde önemli adımlar olarak anılan bir takım girişimlerden söz etmek gerekir. Bu girişimlerin başında danışma işlevi bulunan bazı meclislerin kurulması ve faaliyete geçmesi gelmekteydi.¹ Bu bağlamda 1838 Meclis-i Ziraat ve Sanayi, 1865'de Islah-ı Sanayi Komisyonu 1868'de Nafta Dairesi faaliyete geçti. 1876'da ise Meclis-i Ticaret ve Ziraat kuruldu.² Meclis-i Ticaret ve Ziraat'ın çeşitli görevleri arasında sanayi, ticaret ve ziraat alanında danışma işlevi bulunan cemiyetlerin kurulması yer almaktaydı. 1876 yılında bu doğrultuda, yani ticaret ve ziraat cemiyetlerinin kurulması yönünde yasal düzenleme gerçekleştirildi.³ Meclis-i Ticaret ve Ziraat'ın görevleri arasında kurulması ifade edilen sanayi, ticaret ve ziraat meclislerinin birbirlerinden ayrı ve bağımsız düşünülmesi, Türkiye'de 1950'den sonra gündeme gelen birbirinden bağımsız sanayi ve ticaret odalarının kurulmasının Osmanlı Devleti zamanında düşünüldüğünü göstermesi açısından önem taşır.

Amacı, ticaretin geliştirilmesi, ülkenin imarı ve zenginliğinin artırılması ve bu amaçlar yönünde Ticaret Nezareti'ne görüş ve öneri bildirmek olarak belirlenen Ticaret Cemiyetlerinin ilk ve tek örneği İstanbul'da faaliyete geçti. Ancak cemiyet, kuruluşunda güdülen ticareti geliştirmek, sermaye birikimini artırmak gibi önemli amaçlar doğrultusunda umulan etkinlikleri gösteremedi. Bunda cemiyet olarak nitelendirilmesine yani bir si-

vil toplum örgütü niteliğine sahip olmasına karşın, yalnızca üyelerinin tüccardan seçilmesi ve cemiyetlerin devletin nüfuzu altında bulunması rol oynamıştı. Ancak cemiyetin en önemli işlevi, birkaç yıl sonra kurulan İstanbul Ticaret Odası'nın veya ilk kurulduğu sıradaki adı ile Dersaadet Ticaret Odası'nın çekirdeğini oluşturması, sınırlı da olsa birikimlerini bu odaya aktarması idi.

İLK ODALARIN KURULUŞU

Osmanlı Devleti'nde ilk yerli oda, İstanbul'da 19 Ocak 1880'de kurulan Dersaadet Ticaret Odası idi.⁴ Bu ilk odanın oluşumu ve idarî yapısı günümüzdeki odalardan oldukça farklıydı. Bugünkü odalarda yürütmeyi, yönetim kurulu; denetim ve yasamayı meclis yerine getirirken bu odada bütün bu işlevleri yirmi dört üyeden oluşan bir kurulun üstlendiği görülür. Bir kişinin bu kurula üye olabilmesi için yirmi beş yaşını doldurmuş, reşit, en az beş yıl ticaretle uğraşmış, cinayet veya herhangi bir suçtan hüküm giymemiş, iflâs etmemiş, etmiş ise itibarı iade edilmiş olması gerekmektedir.

Odanın görev ve yetkileri ise, ticaret ve sanayinin gelişmesi için Ticaret Nezareti tarafından uygulanması gereken ıslahat ve tadilat, gümrük tarifeleri, limanların inşası ve nehirlerde taşımacılık işleri, posta, telgraf ve demiryolu hatlarının, karayollarının yenilenmesi ve inşası, borsalar açılması, ticaret gazeteleri yayını, ticaretin gelişmesine ilişkin kanunlar, her türlü mal, eşya, para ve esham ile ilgili görüş ve öneriler üretmek, kayıt tutmak, talep edildiği takdirde veya sorulduğunda Ticaret Nezareti'ne bunları yazılı olarak bildirmekten oluşuyordu.

Dersaadet Ticaret Odası'nın 16 Ağustos 1881 tarihli dahili nizamnamesinde görev ve faaliyetleri, üye sicillerinin tutulması, fiyat endeksleri düzenlenmesi, tüccara ilişkin kefalet ve şahadetname ve ilmühaberlerde kefillerin iktidar derecelerini ücretsiz olarak bildirmek ve onaylamak, tüccar, banker ve fabrikatörlerin imzalarını taşıyan bono, emre muharrer senet ve poliçelerin ödenmemesinden dolayı tanzim olunan protestoları ilgili yerden Ticaret Nezareti'nin aracılığıyla getirterek ilgili deftere kaydetmek, talep edildiği takdirde şirket mukavelelerinin de kaydını tutmak, ticaret gazeteleri çıkartmak, ihtiyaç duyulan yerlerde ticaret borsaları açmak, ticaret kanunu ve ticaret mahkemelerine ilişkin bütün

mevzuatın hükümetçe yenilenmesi ve düzenlenmesinde, tellallar tayini, tarifeye bağlı bütün ticari işlere ait tellallık ve diğer işlemlerin nizamnameleri, tarifeleri ve bankalar ve diğer ticarete ilişkin konular üzerinde görüş bildirmek, gereken konularda komisyonlar oluşturmak olarak ifade edilmişti.⁵

Dersaadet Ticaret Odası'nın kurulmasına olanak veren nizamname ve dahili nizamname, odanın dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde ticaret odalarının genel karakteristiğini çizmeye olanak vermektedir. Buna göre Dersaadet Ticaret Odası, görev ve yetkileri itibarıyla danışma işlevi ağırlık taşıyan bir kurumdu. Ticaret kesimini temsil ve hükümet ile tüccar arasında aracı olması özelliği ile bir anlamda kamu kurumu kimliği taşımaktaydı. Odanın üçüncü ve 1925 yılına kadar Türkiye'de odaların genel işleyişini belirleyen bir özellik olarak karşımıza çıkan bir diğer niteliği ise üye olma zorunluluğunun bulunmamasıydı. Üye olma zorunluluğunun bulunmaması, gelirini üyelerin ödediği aidatların oluşturduğu odaların gelişmesini olumsuz etkileyen etkenlerden birisiydi. Bir diğer dolaylı sonuç ise üye olma zorunluluğunun bulunmamasından dolayı geniş bir kitleyi kapsamına almayan odanın ve diğer odaların bir baskı merkezi ve grubu oluşturmalarını etkilemesiydi. Bu noktada üzerinde durulması gereken bir diğer husus odalara üye olma zorunluluğunu hükümetin getirmemiş olmasının nedenleridir. Esnaf ve sanatkarları loncalara üye olmayı zorunlu kılan Osmanlı Devleti'nin, tüccarları odalara üye olmayı zorunlu hale getirmemesinin nedeni ne olabilirdi? Bu hususta spekülâtif nitelikte de olsa şu ileri sürülebilir: Osmanlı Devleti'nin, tüccarın odaya üye olmasını zorunlu kılmaması oda çatısı altında bir araya gelen tüccarı, karşısında bir güç odağı olarak görmek istememesinden ileri gelebilir. Odaların görev ve yetkilerinin oldukça belirgin bir biçimde ifade edilmiş olmasına karşın üye zorunluluğunun getirilmemesi tezat bir durumdu. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde ilk odaların kuruluşunu XIX. yüzyılda benzerleri yaşanan iyi amaçlarla yola çıkılmış ancak gerçekleşme şansı oldukça zayıf reform girişimlerinden birisi olarak nitelendirilebilir. Bu hükmü, odaların Cumhuriyet Dönemi'ne kadar süren zayıf gelişimi teyit eder nitelikteydi. Odalara üye olma zorunluluğunun getirilmemesinin bir diğer nedeni, odaların önce cemiyet ola-

rak düşünölmeleri ve hatta kurulma girişiminde bulunmaları, dolayısıyla odalardan beklenen etkinliğin cemiyetlerden beklenenden farklı düşünölmemesi, bu nedenle cemiyetlerde olduğu gibi odalarda da üye olma zorunluluğunun söz konusu olmaması olabilirdi.

1880'de kurulan tek oda Dersaadet Ticaret Odası değildi. Dersaadet Ticaret Odası'nın kurulmasından yaklaşık altı ay sonra 7 Temmuz 1880'de Dersaadet Sanayi Odası kuruldu.⁶ Dersaadet Sanayi Odası'nın amacı sanayinin gelişmesi için gereken önlemleri almak, uygulanması gereken reform ve düzenlemeleri yapmak, fabrika ve tezgâh kurulmasına zemin hazırlayacak teşvikleri belirlemek, sanayi sergileri düzenlenmesi ve sanayicilere ödöl verilmesi, sanayi gazeteleri çıkarılması gibi sanayinin gelişmesi ile ilgili hususları doğrudan veya görüşü sorulduğu takdirde Ticaret Nezareti'ne bildirmek olarak belirlendi. Dersaadet Ticaret Odası'nın ardından kurulan ne sanayi odası, ne de ziraat odası 1889'daki düzenlemeye kadar fiilen faaliyete geçemedi.

TAŞRADA TİCARET VE SANAYİ ODALARININ KURULUŞU

Dersaadet Ticaret Odası 1880'de kurulmasına karşın hemen faaliyete geçemedi. Oda, kendi kaynaklarına göre, bugün İstanbul Ticaret Odası'nın kuruluş tarihi olarak da kabul ettiği 14 Ocak 1882'de gerçekleştirilen ilk toplantı ile faaliyete geçti.⁷

Dersaadet Ticaret Odası'nın faaliyete geçmesini izleyen yıllarda, Osmanlı Devleti'nde ilk kez İstanbul'da kurulan ticaret, sanayi ve ziraat odalarının diğer vilayetlerde de kurulması yönünde girişimler oldu. Bu yönde girişimde bulunan kurumların başında Ticaret ve Nafia Nezareti geliyordu. Nezaret, taşrada ticaret odalarının kurulmasını bir genelge ile duyurmuştu. Kurulması girişiminde bulunulan ancak hükümetin malî desteğinin söz konusu olmadığı odalar, yeterli sayıda üye kaydı yapılamaması ve üyelerden de yeterli miktarda aidat toplanamaması nedeniyle uzun ömürlü olamadı.⁸

Ticaret ve Nafia Nezareti'nin taşrada odaların yaygınlaşmasına ilişkin girişimi ve çabasına karşın 1882'den 1884 yılına kadar ancak 68 oda kurulabilmiştir. (bkz.: Ek I) Taşrada ticaret odalarının kurulmasına ilişkin çaba sarf eden bir diğer kurum, Dersaadet Ticaret Odası idi.⁹

Bu ilk girişim kapsamında kurulan odalardan yalnızca İzmir Ticaret Odası'nın faaliyetini sürdürdüğu bilinmektedir.¹⁰

Ticaret odaları yanısıra taşrada sanayi odalarının da kurulması yönünde girişimler oldu. 14 Eylül 1884 tarihli Sanayi Odası Nizamname-i Esasisi¹¹ ve Sanayi Odası'nın Nizamname-i Dahilisi¹² ile Dersaadet'te tekrar ve diğer vilayet merkezlerinde ilk kez sanayi odalarının kurulması gündeme geldi.

Gerek 1880'de Dersaadet'te bir sanayi odası kurmak yönündeki, gerek 1884'te Dersaadet yanısıra diğer vilayet merkezlerinde de birer sanayi odası kurmak yönündeki girişimler, ilgili nizamnamelerin hazırlanmasının ötesine geçmemiş, yani kağıt üzerinde kalmış, dolayısıyla ne İstanbul'da, ne de diğer vilayet merkezlerinde sanayi odaları faaliyete geçmedi.

Taşrada ticaret ve sanayi odalarının kurulması yönündeki girişimlerin başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından odaların taşrada kurulması bu kez ticaret ve ziraat ve sanayi odalarının aynı çatı altında faaliyete geçmeleri ile tekrar gündeme geldi.

TİCARET, ZİRAAT VE SANAYİ ODALARININ BİRLEŞMESİ

Taşrada birbirinden bağımsız ticaret ve sanayi odalarının kurulması yönündeki başarısızlıkla sonuçlanan girişimlerin ardından, bu kez ticaret ve sanayi ve ziraat odalarının bir oda bünyesinde yer almasına ilişkin bir diğer yasal düzenleme gerçekleştirildi. Konu ile ilgili olarak dönemin Ticaret ve Nafia Nazırı Zihni Paşa tarafından 19 Şubat 1889 tarihli bir tezkire kaleme alındı. Zihni Paşa'nın önerisi, Meclis-i Mahsus'da görüşüldü ve 27 Şubat 1889 tarihinde bir mazbata hazırlandı. Sadrazam tarafından padişaha arz edilen öneri, padişahın 28 Şubat 1889 tarihli iradesi ile yasalaştı.¹³ Böylece kurulu bulunan ticaret odaları, ziraat ve sanayi odalarının işlevlerini de bünyesine almış olurken, ticaret odalarının kurulu bulunmadığı vilayet, kaza ve livalarda ticaret ve ziraat ve sanayi odalarının kurulması gündeme geldi.

Osmanlı Devleti'nde başlangıçta birbirlerinden bağımsız olarak kurulmasını düşünölen hatta bu yönde girişimlerin de olduğu ticaret ve ziraat ve sanayi odalarının, ilk odanın kuruluşunun ardından on yıl geçmeden

bir çatı altında toplanmasının nedenini bulmak gerekir. Bunun kendince yanıtını Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası, 1899'da yani bu kez ticaret ve ziraat ve sanayi odalarının kurulmasından on yıl sonra Suriye Vilayeti'nden gelen bağımsız ziraat odaları kurulması yönündeki talepler üzerine ticaret ve ziraat ve sanayi odalarının birleşmelerinin bir zaruret olduğunu savunan Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası, odaların birbirlerinden bağımsız hale gelmesinin yaratacağı mahzurları ise "...işbu odaların ayrı ayrı olmasını talep etmek memalik-i şabanenin ahval-i umumiyesine lâyıkıyla vakıf olamamaktan başka bir şey değildir. Çünkü vilayat-ı şabanede sakin olan arazi ve çiftlik eshabından bazısı hem ticaret ve hem de sanayi ile işgal etmekte olduğundan bu zevatin üç odada dahi ve belki de ayrı ayrı saatlerde azalık vazifesiyle işgal etmesi ihtiyaç ve lüzum-ı tabiyesi her halde ayrı ayrı odalar teşkili meselesinin pek de o kadar makul bir usul olduğunu isbat için ayrıca bir delil teşkil ettiği aşikârdır."¹⁴ diyerek ifade etmektedir.

Ticaret odalarının ziraat ve sanayi odalarını da bünyesine alarak yeniden kurulmasına ilişkin, Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası'nın ileri sürdüğü görüşler kısmen gerçeği yansıtmakta, kısmen ise odanın konumu itibarıyla bu hususu objektif değerlendiremediğini göstermektedir. Gerçekten de Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası'nın ileri sürdüğü gibi başlangıçta birbirlerinden bağımsız olarak kurulan, ancak faaliyete geçemeyen ziraat ve sanayi odaları kâğıt üzerinde birer isimden ibaretti. Buna karşın ticaret odaları nispeten daha etkin kurumlardı. Ancak ticaret odalarının da çoğu kâğıt üzerinde mevcuttu. Dolayısıyla "1889'da ticaret ve ziraat ve sanayi odaları birleştirilmiştir" denildiği gibi bir anlamda taşrada odaların, ama birbirinden bağımsız ama birleşik olsun kuruluş yılı olarak da 1889 yılı kabul edilebilir.

1889 düzenlemesine ilişkin olarak Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası'nın kabul edilemez gerekçesi ise odalara üye olan ziraat erbabının aynı zamanda ticaret ile de uğraşiyor olduğunu düşünmek ve dolayısıyla birbirinden bağımsız odalarda temsil edilmenin güçlüğünden, odaların birleştirilmesi ile bu güçlüğü ortadan kaldırılacağı idi. Bu bir kısım büyük toprak sahibi için geçerli bir gerekçe olarak kabul edilebilirdi. Ancak Osmanlı tarım sisteminde küçük üreticiliğin yaygın olduğu göz önüne alınırsa ziraat odasına üye olacak çiftçilerin

Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası'nın ileri sürdüğü gibi ticaret odasına da üye olmalarını gerekli kılabileceği gibi ticaret ile uğraşıyor oldukları söylenemezdi. Dolayısıyla Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası'nın ticaret ve ziraat ve sanayi odalarının, birleşik kurumlar olarak faaliyet göstermesine çiftçinin aynı zamanda tüccar da olduğunu, bu nedenle birden fazla odaya üye olması gerekebileceğini savunması, odalara küçük üreticilerin değil büyüklerin daha çok üye olması veya oda yönetiminde büyük üyelerin etkin olması düşüncesinde olduğuna bağlanabilir. Bir de odanın, bağımsız ziraat odalarının kurulmasına ilişkin bir talep üzerine görüş açtığı göz önüne alınırsa, oda yönetiminin söz konusu talebin olumlu yanıt bulması halinde odanın ziraat kanadını yitirmesi tehlikesinin doğacağını düşünerek ticaret ve ziraat ve sanayi odalarının birliğini savundukları ileri sürülebilir.

1889'dan sonra ticaret ve ziraat ve sanayi odaları adı altında Osmanlı Devleti'nde kurulan odaların sayılarının arttığı görülür. 1889 yılı sonlarında Osmanlı Devleti'nde yüze yakın oda kurulu bulunmaktaydı.¹⁵ Yaklaşık iki yıl sonra, 1891 yılı Ağustos ayı itibarıyla ise bu sayı yüz yirmi üçtür.¹⁶ 1897'de ise Osmanlı Devleti'nde yüz on beş ticaret ve ziraat ve sanayi odası vardı.¹⁷

Yeni düzenleme ile ticaret ve ziraat ve sanayi odalarının amaç ve görevleri aynı oda çatısı altında toplanmıştır. Bu görevlerin ne olduğu ifade edilmiş olmakla birlikte birbirinden farklı kesimlerin oda bünyesinde nasıl temsil edileceğine ilişkin elde bir bilgi bulunmamaktaydı.¹⁸ Bununla birlikte her üç odanın da tek oda halinde birleşmesine karşın, ticaret odası niteliğinin ön plânda olduğunu en azından Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası'nın etkinliklerine bakarak söylemek mümkündür.

İKİNCİ MEŞRUTİYET'TEN SONRA ODALAR

İkinci Meşrutiyet'ten sonra ticaret ve sanayi odalarının daha önceki döneme göre daha yoğun ve eleştirel açıdan kamuoyunun gündeminde tartışılır kurumlar haline geldiği görülür. Yine bu dönemde Osmanlı Devleti'nde yüz altmışın üzerinde ticaret odası bulunmaktaydı (Bkz. Ek II).

Odalara İkinci Meşrutiyet Dönemi'ne kadar etkin kurumlar olmamasını ve kalıcı faaliyetler gösterememelerinin nedenini ülkede meşrutiyet dönemine kadar süren baskıcı yönetime bağlayan Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası, meşrutî yönetimin kurulması ile girişim serbestisi önündeki engellerin kalktığını ileri sürüyordu.¹⁹

Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası anayasal düzeni savunuyordu. Kanun-i Esasî'nin yeniden yürürlüğe girmesi ile bütün yurttaşların doğal haklarına kavuştuğunu ve hükümetin adalet, eşitlik ve hukukun üstünlüğünü sağlaması ile ülke ekonomisinin gelişimi için geniş olanakların doğacağını savunuyordu.²⁰

Ticaret kesiminin, Meşrutiyet'in ilânı ile özlemini duyduğu özgürlük ortamına kavuştuğunu ileri süren Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası, bu olanağın iyi kullanılarak ticaretin, ziraatın ve sanayinin geliştirilmesi gerektiğini ifade ediyordu.²¹

Meşrutiyet'in ilânı ile doğan özgürlüklerin, ticaret erbabının gelişmesi için zemin hazırlayıcı görüşü yanında bu zeminin genişletilmesi için odaların da etkin rol oynaması gerektiği düşünülürdü. Bu hususu Mehmed Cavid Bey, "Bugün ahval-i umumiyemizde vuku bulan tabavül-i azimi herkesten evvel ve herkesten ziyade hissedecek olanlar tacirlerdir. Emniyet ve asayiş-i hürriyet ticaretin rubu, hayatıdır. Menafi-i esasiyelerinin tabt-ı temine alındığını gören heyet-i ticariyemizin badema uhdelerine terettiip eden vezaifi ifade zerre kadar müsamaha etmeyeceklerine itimat eyleyebiliriz. Ticaret odaları bir taraftan hükümete karşı nizamnamenin tadil ve teçdidine dair mutalebat-ı ciddiyede bulunmalıdır; diğer taraftan mensup oldukları mahallin ticaret nokta-i nazarından meşhud olan ihtiyaçlarını ciddi bir surette terkih ederek bu babbaki mütalaalarını Ticaret Nezareti'ne bildirmelidirler. Ticaret mekteplerine ve ticaret gazetelerine ve müntesibin-i ticaretin tamim-i malumatlarına hizmet-i azimiyesi gayr-i kabil-i inkâr olan gece derslerine ebemmiyet verilmeli, bunlar için fedakârlıklar ihtiyar eylemelidirler. Bu suretle masruf olacak mesainin muvaffakiyetle tetervüc edeceğinde şüphe etmesinler."²² sözleriyle ifade etti.

Ticaret ve sanayi odaları 14 Haziran 1910 tarihli Ticaret ve Sanayi Odalarına Dair Nizamname ile yeniden yapılandı.²³ Bu düzenleme ile odalara ne tüzel kişilik, ne de üye olma zorunluluğu getirildi. Odalara ilk kuruluşlarından beri verilen görev ve salahiyetler, biçilen roller

1910'daki düzenleme ile tekrar ifade edildi. Yani ticaret ve sanayi odaları, ticaret ve sanayi erbabının hükümet nezdinde temsilcisi konumunu koruyordu. Yine ticaret ve sanayi odaları istişari bir kurum olma niteliğini sürdürüyordu.

1910 düzenlemesi odaların etkin kurumlar haline gelmesini sağlayamadı. Düzenlemenin yetersizlikleri kısa sürede anlaşıldı. Örneğin düzenleme ile odaların gelişmesi önündeki en önemli engel olan gelir temini sorunu açıklık kazanamadı. Odalar, başlangıçtan beri üyelerinden tahsil edecekleri aidat ücretleri dışında bir gelire sahip değildi. Odaların görev ve amaçları arasında sayılan ticaret okulları açmak, ticaret gazeteleri yayınlamak gibi önemli parasal birikim gerektiren işlerin ötesinde, en temel faaliyetlerini gerçekleştirebilmek için dahi üyelerin ödeyecekleri aidat ücretlerinin yetersiz olduğu ortadaydı. Bunun bir önemli nedeni de odalara üye olma zorunluluğunun bulunmaması, dolayısıyla yeterli sayıda üye kaydedemeyen odaların belirgin bir gelir de elde edememesi idi. Bu durum 1910 düzenlemesi ile de aşılamamıştı.

Odalara gelir yetersizliği nedeniyle etkin hale gelememesi konusuna çözüm bulma arayışları, 1910 tarihli nizamnamenin yürürlüğe girmesinden kısa bir süre sonra arttı. Dönemin Maliye Nazırı Mehmed Cavid Bey, Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası Reisi Mehmet Abud Efendi ile yine oda üyelerinden birkaç kişiden oluşan bir heyeti kabulünde, ticaret ve sanayi odalarının geliri sorununa ilişkin düşündüğü çözüm önerisini dile getirmişti. Görüşmede Mehmed Cavid Bey, yabancı ülkelerde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de temettü veya patent vergisinden, ticaret ve sanayi odalarına bir pay ayrılmasını düşündüklerini ifade etti.²⁴

1911'de yine Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası'ndan bir heyet, bu kez Ticaret ve Nafia Nazırı'nı ziyaret etti. Görüşmede odaya düzenli bir gelir sağlama konusu da ele alındı. Ticaret ve Nafia Nazırı, borsa meselesinin de görüşüldüğü toplantıda her iki konunun da halledileceğini vaad etmesine karşın bu görüşmenin üzerinden bir süre geçmesine rağmen mesele halledilmemişti. Bunun üzerine oda yönetimi Ticaret ve Nafia Nazırı'na başvurarak vaadini hatırlattı.²⁵

Odalara şikayete konu olan sorunları yalnızca gelir yetersizliğinden ibaret değildi. Odalar cephesinden, oda-

ların yeniden düzenlenmesine ilişkin taleplerin yanı sıra, doğrudan siyasal iktidar da 1910'daki düzenlemeyi yetersiz bulduğunu ortaya koyan açıklamalar yapmaktaydı. 1915 yılında Alman Berliner Tageblatt Gazetesi muhabirine verdiği demeçte dönemin Ticaret ve Ziraat Nazırı Süleyman Elbüstani Efendi ticaret odalarının yeniden düzenlenmesine ilişkin olarak, "*Ticaret Odaları Kanunu ihtiyacımıza göre tadil ve ıslah olunacak ve ticaret odaları hükiyetle erbab-ı ticaret arasında mahiyet-i idariyeyi haiz bir müessese haline konulacaktır.*" demektedir.²⁶

1916'da Ticaret ve Ziraat Nazırı olan Ahmed Nesimi Bey, İktisadiyat Mecmuası muhabirine verdiği demeçte odaların yeniden düzenlenerek güçlü birer kamu kuruluşu haline getirilmesi görüşünü savunur.²⁷ Nazırın görüşleri içinde dikkat çeken bir diğer husus, o güne kadar yabancıların da üye olabildikleri odalara yalnızca Osmanlı tabiiyetindeki kişi veya kuruluşların üye olabileceğinin dile getirilmesiydi. Bu, savaş ortamında hükümetin yabancıların bütün kapitüller nitelikli ayrıcalık ve faaliyetlerine karşı gösterdiği tepkinin odalara ilişkin boyutu idi. İttihat ve Terakki iktidarının, Birinci Dünya Savaşı yıllarında iyice belirginleşen millî iktisat anlayışının ve devletçi politikalarının ticarî örgütlenmeye yansımalarıydı.

Bu bağlamda 1917'de Ticaret Odaları Kanun Tasarısı hazırlandı.²⁸ Dönemin Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Şeref (Özkan) Bey'in hazırladığı kanun tasarısının en önemli yönlerinden biri odaların mıntıkavi olması koşulunu getirmesi idi. Kanunlaşma olanağı bulamayan, dolayısıyla yürürlüğe girmeyen kanun tasarısı, Osmanlı Devleti'nde ticaret ve sanayi odalarına ilişkin son yasal düzenleme girişimidir.

SONUÇ: ODALAR NEDEN ETKİNLİK KAZANAMADI?

Osmanlı Devleti'nde ticaret ve sanayi odalarının kısaca gelişimine değindikten sonra bu gelişimin önündeki engellerin ve odaların etkinlik kazanamamalarının nedenlerinin tespiti ile bu makaleyi tamamlamak mümkündür. Osmanlı Devleti'nde ticaret ve sanayi odalarının gelişimi önünde bir dizi engel bulunmaktaydı. Bu engeller, odaların yeterli gelire sahip olmamasından, İkinci Meşrutiyet öncesindeki istibdat yönetiminin ticaret ha-

yatı üzerindeki etkilerine kadar uzanıyordu. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin birçok vilayetinde, sancağında ve livasında 1880'lerden itibaren kurulmaya başlanmış olmakla birlikte, İkinci Meşrutiyet'e geldiği zaman yalnızca İstanbul, İzmir, Selânik, Edirne ve Trabzon gibi önemli ticaret kentlerindeki odaların faaliyet gösterdiği görülür.²⁹

Odalara üye olmak yasal bir zorunluluk olmamakla birlikte, odaların ülkenin iktisadî gelişmesinde etkin kurumlar olabilmeleri için ticaret, ziraat ve sanayi erbabının üye olması zorunluluğu ve üyelerinden toplayacağı aidatlara ihtiyacı bulunduğu, yani odaların bir anlamda bir baskı grubu haline gelmesi gerektiği Dersaadet Ticaret Odası tarafından savunulmaktaydı.³⁰

Osmanlı Devleti'nde odaların gelişmesi önündeki en önemli engellerin başında üye katılımının sayıca az olması geliyordu. Odalara üye olanların sayısının azlığı, devletten hiçbir ödenek almayan odaların ancak aidat ücretleri ile yerine getirmesi gereken temel işlevlerini dahi yerine getirememesi ile sonuçlanmıştı. Odaların sayıca yeterli üyeye sahip olmamalarının bir sonucu olarak, elde ettikleri gelirlerin azlığı bazen de bu gelirleri dahi zamanında tahsil edememeleri temel işlevlerini görememelerinin yanı sıra, iktisat politikalarını yönlendiren bir mahfil haline de gelememelerinin nedenlerinin başında yer alıyordu.

Kuşkusuz üye olma zorunluluğunun bulunması odaların etkin kurumlar haline gelmesinde önemli rol oynayabilirdi. En azından odaların yeterli sayıda üyeye sahip olması, bunlardan elde edilecek aidat gelirleri ile odaların bir takım işlevlerini daha düzenli gerçekleştirebilmelerini mümkün kılardı. Ancak hemen söylemek gerekir ki; Osmanlı Devleti'nde odaları etkin kurumlar haline getirmenin yegâne yolu, üye olma zorunluluğunu getirmek değildi. Başka bir ifade ile Osmanlı Devleti'nde odalara üye olma zorunluluğunun bulunmaması, odaların etkin kurumlar haline gelmesini engelleyen yegâne ve çok etkin bir faktör değildi.

Osmanlı Devleti'nde odaların etkin kurumlar haline gelmesi, yani bugünkü anlamıyla iktisat politikalarının belirlenmesinde belirleyici olabilen, bir baskı grubu işlevi gören kurumlar haline gelmesi için odalarda tem-

sil edilen tüccar, çiftçi ve sanayicinin ekonomik olarak güçlü olması gerekiyordu ki; bu çıkar gruplarının bir araya geldikleri odalar da güçlü kurumlar haline gelebilirdi. Ancak Osmanlı Devleti'nde sanayinin yok denecek kadar geri ve sınırlı olduğu, tarımın ilkel yöntemlerle, geçimlik düzeyde aile işletmeleri bünyesinde gerçekleştirildiği göz önüne alınırsa, birbirinden bağımsız ne sanayi, ne de ziraat odalarının, üye olma zorunluluğu bulunsa dahi, etkin kurumlar olabilme şansları yoktu. Ticaret ise özellikle XIX. yüzyılda hızlı gelişme göstermişti. Ancak sanayi ve ziraata göre bu alanda faaliyet gösteren Osmanlı Devleti vatandaşlarının, aynı oda çatısı altında bir araya gelerek etkin bir odak haline gelme olasılıkları vardı. Zaten ticaret ve ziraat ve sanayi odası adı altında toplanmakla beraber, odaların daha çok ticaret odası yönü öne çıkmıştı.

Taşrada kurulup çoğu faaliyete geçmeyen ve bu kez ticaret ve ziraat ve sanayi odası adı altında yeniden veya ilk kez kurulan ticaret odalarının resmî daire hüviyeti taşımadığı ve kağıt üzerinde kurulmaları ile etkin birer kurum haline gelemeyecekleri kısa sürede anlaşıldı. Odaların, kurulmanın ötesinde faaliyete geçebilmeleri için iktisadî kısırdanmaya gereksinim olduğu da ortaya çıktı. Osmanlı Devleti'nin coğrafi konumu ve koşullarından kaynaklanan güçlüklerin demiryollarının yaygınlaşması ile aşılabacağı ve özellikle Anadolu'nun ekonomik potansiyelinin kullanılabilir hale geleceği gibi ulaşım olanaklarının artması ile odaların da yaygınlaşacağı ve bunun da iktisadî yaşama olumlu yansımaları olacağı ileri sürüldü.³¹

Ticaret odalarının yalnızca tüccara değil eğitimden maliyeye kadar düzenleyecekleri istatistik bilgileri ile ilgili devlet dairelerinin ve memurların işlerini de kolaylaştıracağı düşünüldü.³²

Osmanlı Devleti'nde odaların etkinlik kazanamamasında gerek mevzuat yetersizliği, gerek hükümetin iradesini alarak kurulmalarına karşın, hükümet nezdinde güvenilir bir kurum olarak görülmemelerinden kaynaklanan güvensizlik etkili oldu. Odalara yönelik güvensizlik, odaların yetki ve görevleri hakkında karışıklık ve tartışmalara yol açtı.

Örneğin İzmir'de ticaret mahkemesine, İzmir Ticaret Odası tarafından seçilecek üye konusunda oda ile adı geçen mahkeme başkanı arasında bir anlaşmazlık ortaya

çıkı. ³³ Bir diğer örnek ise tüccara ait kefaletnamelerin onayı hakkında yaşandı. Dersaadet Ticaret Odası Dahili Nizamnamesi'ne göre tüccara ait kefaletnamelerin onayı, odaya ait iken Adliye Nezareti odanın bu yetkisini tanımadı. Bu durum karşısında Dersaadet Ticaret Odası'nda gerçekleştirilen bir müzakere esnasında oda müşaviri Kazanova Efendi'nin "Adliye Nezareti'nden gelen evraktaki lisan anlatıyor. Nezaret-i müşariinileyha Dersaadet Ticaret Odası'nı bir mahalle imamı ve muhtarı telakki etmiştir. Halbuki burası mahalle imam ve muhtarlığı dairesi değil devletin bir mahall-i resmisi idi."³⁴ sözleri oldukça anlam taşır. Daha sonra sorun, odanın Ticaret ve Nafia Nezareti'ne başvurusu ve bu nezaretin aracılığı ile oda lehine sonuçlandı.³⁵

Odaların taşrada kurulmasının, özellikle 1889'da ticaret ve ziraat ve sanayi odalarının bir çatı altında toplanması ile bariz bir şekilde hızlandığı görülmektedir. Ancak üye olma zorunluluğunun bulunmamasına karşın, gerekli koşulların yerine getirilmesi ile kısa bir sürede Osmanlı Devleti'nde kurulan yüzü aşkın odanın çok büyük bir çoğunluğunun etkinlik kazanmadığı anlaşılmaktadır.

Bunun birçok nedeni olabilir. Ancak bütün bu nedenlerin başında odaların işlevlerinin ne olduğuna ilişkin belirgin bir inancın olmadığını, bir odanın kurulması ile odanın işlevlerinin yerine gelebileceğinin sanılması ileri sürülebilir. Dersaadet Ticaret Odası'nın taşrada ticaret odalarının hızla artışı "Memleketimiz icab-ı misal ittihaz ederek ticaret odaları tesis etmiş ve müessesat-ı mezkure bizde Avrupa'nın nikat-ı sairesinden daha ziyade müsaid bir zemin bulmuştur."³⁶ görüşüyle savunması bunu yansıtmaktadır. Yani Avrupa'da faaliyette bulunan odaların etkinlikleri ile değil Osmanlı Devleti'nde kısa bir sürede çok sayıda odanın kurulmasının karşılaştırılması, odalara ilişkin bilgi ve odaların işlevine ilişkin görüş eksikliğini yansıtmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde odaların etkin kurumlar haline gelmesi önünde yer alan engellerden birisi de bilgi birikiminin yetersizliği idi. Bu anlayışın değişmeye başladığına ilişkin ipuçlarına oldukça geç dönemde ancak 1919'da rastlanır. 1880'lerin sonunda taşrada odaların hızla kurulmasını, Osmanlı Devleti'nde Avrupa'nın birçok yerine göre odaların kuruluşu için daha çok uygun

yer olduğu ile açıklayan Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası, 1919'da odaların hızla yaygınlaşmasına ilişkin heyecanını yitirmiş bir durumda ve bir anlamda Osmanlı Devleti'ndeki odalar deneyimine ilişkin bir genel değerlendirme olarak nitelendirir. Bunu da "*Ticaret ve sanayi odaları keyfiyeti kemmiyetten evladır.*"³⁷ diyerek ifade eder.

Odaların yetki ve görevlerini belirleyen bir mevzuatın varlığına karşın, bilgi ve deneyim açısından yetersizlik söz konusu idi. Odaların etkin kurumlar haline gelmeleri önündeki önemli bir engel oda reis ve üyelerinin fahri yani ücretsiz görev almaları ve odalarda uzman kadroların bulunmaması idi.³⁸

Osmanlı Devleti'nde kurulan ilk ticaret odası olma özelliğinin yanısıra, Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası, bilgi ve deneyim birikimi itibarıyla diğer odaların üstünde bir konuma sahipti. Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası, kendi üyelerinden yönelenler yanı sıra taşra odalarından gelen çeşitli taleplerle de muhataptı. Bu durum yalnızca diğer odaların bilgi ve deneyim açısından yetersizliğinden değil, Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası'nın yasa ile de diğer odaların üstünde bir konuma sahip olmasından kaynaklanmakta idi. Bir anlamda Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası eşitler içinde birinci idi. Ancak odanın etkin konumu diğer odaların yetersizlikleri nedeniyle de artmıştı.

Osmanlı Devleti zamanında bir yayın organı bulunan yegâne oda Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası idi. Diğer odaların yayın organı olmaması nedeniyle, diğer odalara ilişkin haber ve görüşleri de Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi'nden izlemek mümkündür. Taşra ticaret odalarına ilişkin haberlerin yanısıra odaların faaliyet raporları ve hükümet nezdindeki girişimlerine ilişkin bilgiler Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi'nde yayınlanırdı.³⁹

Taşra odalarındaki bilgi ve deneyim yetersizliği nedeniyle, Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası'nın bu odalar üzerindeki etkin konumu yalnızca yayın organında, taşra odalarına ilişkin haber ve görüşleri yayınlamak ile sınırlı değildi. Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası gerek diğer odalar ile hükümet, gerek taşra odalarının üyeleri arasındaki ilişkilerde aracı ve hakem rolü oynamaya sık sık kalkışırdı.

Osmanlı Devleti'nde sayıları bir ara 200'ü aşan ticaret ve sanayi odaları etkin kurumlar haline gelemedi.

Bunun başlıca nedenleri yukarıda anlatılmaya çalışıldığı gibi odalara üye olma zorunluluğun bulunmaması idi. Odaların üyeliğe bağlı gelir yetersizliğinin yanısıra görev ve yetki sorunu, bilgi birikimi, deneyim ve kadro sorunları ve Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren yabancı ticaret odalarının rekabeti de etkin kurumlar haline gelmelerini engelledi.

Bütün bunların başında ise Osmanlı Devleti'nde odalara üye olma zorunluluğu bulursa, yani Osmanlı Devleti'nde ticaret ve sanayi erbabının tamamı odalara kayıtlı olsa dahi, ticaret erbabı ve özellikle sanayi erbabı odaları etkin kılacak iktisadî güce sahip değildi.

Ticaret ve sanayi odaları deneyimi, Osmanlı Devleti'nin batılılaşma girişim ve deneyimlerinin tipik özelliklerini taşımaktadır. Yani tezatlar içermektedir. Osmanlı Devleti, ticaret ve sanayi odalarını kurarken merkeziyetçi bir eğilim çiziyordu. Her vilayet, sancak ve li va merkezinde kurulması öngörülmüyordu. Yani herhangi bir bakanlığın bürosu gibi kurulmasını istiyordu. Ancak bunlara üye olma zorunluluğunu getirmiyordu. Bu durum Osmanlı Devleti'nin sivil örgütlenmeye sıcak bakışı gibi görülmeyle birlikte böyle olduğuna dair bir emare ortada yoktur. Aksine odaların kuruluşundan yani 1880'lerden İkinci Meşrutiyet Dönemi'ne kadar geçen sürede oldukça belirsizlikler söz konusu idi. Yani ne odaların neden kurulduğu ve hangi ihtiyaçtan kaynaklandığı, ne de hangi işlevlere sahip olmalarına ilişkin belirgin bir görüş vardı.

İkinci Meşrutiyet ile birlikte millî iktisat anlayışı doğrultusunda odalar, devletin ilgili kesimler üzerinde etkinlik ve otorite kurma aracı olarak görülmeye başlandı. Bu anlayış Cumhuriyet döneminde artarak varlığını sürdürdü. Cumhuriyet ile birlikte Tanzimat'tan beri artarak gelişen merkeziyetçi eğilimler, yeni kurulan devletin millî nitelik taşıması ile daha da artış gösterdi. Bu anlayış, 1925 düzenlemesi ile odaların tüzel kişilik kazanmaları yanında üye olma zorunluluğu bulunan kurumlar haline gelmesinde de rol oynadı.

Ek 1:

1884'de Osmanlı Devleti'nde Ticaret Odaları

Vilayetler: Kastamonu, Konya, Musul, Van, Edirne, Adana, Trabzon, Bursa, Diyarbakır, Trablusgarb, Halep, Bağdad, Mamuratülaziz, Selanik, Cezayir-i Bahr-i Sefid

Sancaklar: Burdur, Karahisar, Kırkkilise, Gelibolu, Gümüşhane, Samsun, Gümölcüne, Basra, Mardin, Maraş, Kudüs-i Şerif

Kazalar: Nallıhan, Cısr-i Mustafa Paşa, Cısr-i Ergene, Havza, Ereğli, Iğın, İmroz, Bozcaada, Sayda, Bozkır, Şatak, Moks, Adilceviz, Erciş, Gevaş, Lüleburgaz, Baba-i Atik, Ahteolu, Vize, Tırnova, Midye, Şarköy, Keşan, Enez, Mürefte, Cebel, Mersin, Karaisalı, Of, Atina (Pazar), Hopa, Çarşamba, Bafra, Ünye, Terme, Fatsa, İskece, Sultanyeri, Ahıçelebi, Eğridere, Rize.

Kaynak: "Mütenevvia", Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi, S. 6, (29 Cemaziyülevvel 1302/16 Mart 1885), s. 2.

Ek II:

1908'de Osmanlı Devleti'nde Ticaret Odaları

Adana, Ahıçelebi, Ahteopolu, Akçaabad, Alasonya, Amasya, Ankara, Antakya (Pazar), Arina, Ayancık, Ayaş, Ayıntab, Ayvacık, Baalbek, Baba-i atik, Bafra, Balıkesir, Bandırma, Basra, Bayramiç, Beyrut, Biga, Bingazi, Birecik, Bitlis, Boyabad, Bozcaadası, Burdur, Bursa, Cesr-i Ergene, Cesr-i Mustafapaşa, Cezayir-i Bahr-i Sefid Merkez, Cuma, Çeşme, Çorlu, Çorum, Çubukabad, Darıdere, Dedeğaç, Dimeto-

ka, Diyarbakır, Drama, Duma, Eceabad, Edirne, Eğridere, Ereğli, Ergene, Erkirri, Erzurum, Eskişehir, Ezine, Fatsa, Ferecik, Gelibolu, Giresun, Görele, Gümölcüne, Gümüşhane, Halep, Hama, Hanekin, Havran, Havsa, Haymana, Hayrabolu, Hopa, İnönü, İskeçe, İskenderun, İstanköy, İşkodra, İzmit, Kal'a-i Sultani, Kal'ecik, Karaferye, Karahisar, Karahisar-ı Şarki, Karecik, Karesi, Kastamonu, Kavala, Kayalar, Kayseri, Kelküb, Kerkük, Kesendre, Kesrine, Kesriye, Keşan, Kırcaali, Kırkkilise, Konya, Kosova, Körbece, Kudüs-i Şerif Merkez, Kuzana, Kuzansa, Lazistan, Lenkaza, Loşte, Lüleburgaz, Malkara, Manastır, Maraş, Mardin, Mersin, Midilli, Midye, Mihaliççık, Mudanya, Musul, Mürefte, Nallıhan, Naslıç, Of, Ohri, Ordu, Ortaköy, Pirlape, Rodos, Sakız, Samsun, Sarışaban, Selanik, Serfice, Sinop, Siroz, Sofulu, Sultanyeri, Sürmene, Şam-ı Şerif Merkez, Şarköy, Şiran, Tarsus, Taşoz, Tekfurdagi, Tirebolu, Tırval, Trablusgarb, Trablusşam, Trabzon, Tubran, Urla, Uşak, Üsküp, Üstrümçe, Vakf-ı Kebir, Vize, Yafa, Yanya, Yenice, Yenişehir, Yozgat, Zor.

Kaynak: Mehmed Cavid, "Ticaret Odaları", Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası, c. 1, S. 2, (15 Kanun-i sani 1324), s. 230.

- 1 Rifat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1988, s. 37-45. Rifat Önsoy, "Tanzimat Dönemi'nde Sanayi ve Ticaretle İlgili Meclisler (1839-1876)", *X. Türk Tarih Kongresi. Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. 4, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1993, s. 1685-1696.
- 2 "Meclis-i Ticaret ve Ziraatın Vezaifi Esasitiesine Dair Kararname", *Düstur*, Birinci Tertip, c. 3, s. 473-477.
- 3 "Fi 11 Rebiyülevvel Sene 93 Tarihli Ziraat ve Ticaret Cemiyetlerinin Teşkiline Dair Tezkire-i Sami", *Düstur*, Birinci Tertip, c. 3, s. 570-571.
- 4 BOA, İrade-Meclis-i Mahsus, nr. 3075. Bkz.: Ek Belge I.
- 5 BOA, İrade-Şura-i Devlet, nr. 3122.
- 6 BOA, İrade Meclis-i Mahsus, nr. 3142 lef 2.
- 7 "Mütenevvia", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 6, (4 Mart 1301/16 Mart 1885), s. 1.
- 8 "Mütenevvia", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 206, (26 Teşrin-i sani 1306/8 Aralık 1890), s. 590.
- 9 "Mütenevvia", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 6, s. 2.
- 10 "Ticaret Odaları", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 1, (24 Kanun-i evvel 1300/5 Ocak 1885), s. 2.
- 11 "Sanayi Odası Nizamname-i Esasisi", *Zeyl-i Labika-i Kavanin*, s. 264-266.
- 12 "Sanayi Odası Nizamname-i Dahilisi", *Zeyl-i Labika-i Kavanin*, s. 398-401.
- 13 BOA, İrade-Meclis-i Mahsus, nr. 4373. "Dersaadet Ticaret Odası'nın Tevsi-i Vezaifi", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 220, (14 Recep 1306/16 Mart 1889), s. 121-122.
- 14 "Ticaret, Ziraat ve Sanayi Odaları", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 767, (4 Eylül 1315/16 Eylül 1899), s. 785.
- 15 "Memalik-i Şahane Ticaret Odaları", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 258, (14 Rebiyülahir 1307/8 Aralık 1889).
- 16 "Memalik-i Şahane Ticaret Odaları", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 345, (4 Muharrem 1309/10 Ağustos 1891), s. 373-374.
- 17 *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, haz.: Tefvik Güran, DİE yay., Ankara 1997, s. 263.
- 18 Odaların ticarete, ziraata ve sanayiye ilişkin işlevleri için bkz.: "Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 231, (3 Şevval 1306/2 Haziran 1889), s. 253-254.
- 19 "Dersaadet Ticaret Odası Heyeti", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 1242, (11 Teşrin-i evvel 1324/25 Ekim 1908), s. 341-342. Nakleden Zafer Toprak, *Millî İktisat-Millî Burjuvazi*, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul 1995, s. 94-95.
- 20 "Kanun-ı Esasi ve Tesirâtı", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 1232, (2 Ağustos 1324/15 Ağustos 1908), s. 26. Nakleden Zafer Toprak, *a.g.e.*, s. 95.
- 21 "Meşrutiyet İdaresinin Terakkiyat-ı İktisadiyemize Tesiri", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 1230, (19 Temmuz 1324/1 Ağustos 1908), s. 245-246.
- 22 Mehmed Cavid, "Ticaret Odaları", *Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, c. 1, S. 2, (15 Kanun-i sani 1324/28 Ocak 1909), s. 228.
- 23 BOA, Dosya Usulü İradeler Tasnifi, 15/2-18-2.
- 24 "S. E. Djavid Bey et les Chambres de commerce et d'industrie", *Journal de la Chambre de Commerce de Constantinople*, S. 1351, (26 Novembre/Kasım 1910), s. 377.
- 25 Hakkı Nezihî (Erkson), *50 Yıllık Oda Hayatı 1882-1932*, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası yay., İstanbul 1932, s. 198.
- 26 "Nazır Beyefendi Hazretlerinin Ahval-i Ziraiye ve İktisadiye-i Memleket Hakkındaki Beyanat-ı Mühimmesi", *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası*, S. 55-57, (30 Teşrin-i Sani 1331/13 Aralık 1915), s. dal.
- 27 Cim.Sin, "Ticaret ve Ziraat Nazırıyla Mülakat", *İktisadiyat Mecmuası*, S. 1, (8 Şubat 1331/21 Şubat 1916), s. 7; "Nazır Beyefendi Hazretleriyle Mülakat", *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası*, S. 58-60, (29 Şubat 1331/13 Mart 1916), s. 385-386.
- 28 "Ticaret Odaları Kanun Layihası", *Ticaret-i Umumiye Mecmuası*, c. 2, S. 2-26, (10 Kanun-i sani 1334/10 Ocak 1918), s. 22-25.
- 29 "Ticaret Odaları", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 1233, (25 Recep 1326/23 Ağustos 1908), s. 269-270.
- 30 "Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odaları", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 224, (11 Şaban 1306/12 Nisan 1889), s. 169-170.

- 31 "Memalik-i Şahane Ticaret Odaları", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 258, (14 Rebiyülahir 1307/8 Aralık 1889), s. 577.
- 32 "Memalik-i Şahane Ticaret Odaları", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 345, (4 Muharrem 1309/10 Ağustos 1891), s. 373-374.
- 33 "İzmir Ticaret Odası", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 27, (3 Şevval 1303/5 Temmuz 1886), s. 2-3.
- 34 Hakkı Nezih, *a.g.e.*, s. 75.
- 35 "Ticaret Odaları Nizamnamesi", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 118, (9 Receb 1304/3 Nisan 1887), s. 95. "Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası Başkanlığı Tarafından Kıraat Olunan Raportu", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 234, (24 Şevval 1306/23 Haziran 1889), s. 290. "Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 283, (13 Şevval 1307/2 Haziran 1890), s. 254. "Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 352, (22 Safer 1309/27 Eylül 1891), s. 459. "Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası -Tayin Vezaiif-", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 353, (29 Safer 1309/4 Ekim 1891), s. 469.
- 36 "Memalik-i Şahane Ticaret Odaları", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 258, (14 Rebiyülahir 1307/8 Aralık 1889), s. 577.
- 37 "Ticaret ve Sanayi Odalarımız", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 1767, (30 Teşrin-i sani 1335/30 Kasım 1919), s. 99-100.
- 38 "Ziraat, Ticaret ve Sanayi Odaları ve Bunların Derece-i Lüzum ve Hizmetleri", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, S. 27, (21 Teşrin-i evvel 1323/3 Kasım 1907), s. 377-379. "Ziraat ve Ticaret Odaları", *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, S. 20, (14 Eylül 1324/27 Eylül 1908), s. 305-307; S. 23, (5 Teşrin-i evvel 1324/18 Ekim 1908), s. 353-354.
- 39 Örneğin İzmir Ticaret Odası'nın 1886-1887 yılı faaliyetlerine ilişkin bkz.: "İzmir Ticaret Odası", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 37, (15 Zilhicce 1303/14 Eylül 1886), s. 3-4. "İzmir Ticaret Odası", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 141, (22 Zilhicce 1304/11 Eylül 1887), s. 253-254. Bursa Ticaret Odası'nın 1890-1891 yılı faaliyet raporu için bkz.: "Bursa Ticaret Odası", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 366, (2 Cemaziyülahir 1309/3 Ocak 1892), s. 1-3. Taşra ticaret odalarının, Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası'ndan aracılık talepleri için bkz.: "Edirne Ticaret Odası'ndan Dersaadet Ticaret Odası'na irsal olunan mufassal bir kır'a la-yihada Şark-i Rumeli memurini tarafından şehri mezkurdan gönderilen emtia üzerine tarh olunan fahiş rusum mülahesesiyle Edirne sanayi ve ticaretinin kesb eylediği hal hakkında tedabir-i muktezzenin ittihazi hususuna nezdi hükümet-i seniyyede icra-i tavassut edilmesi istirham edilmiştir", bkz.: "Mütenevvia", *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, S. 35, (1 Zilhicce 1303/31 Ağustos 1886), s. 3.
- 40 BOA, İrade-Meclis-i Mahsus, nr. 3075